

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

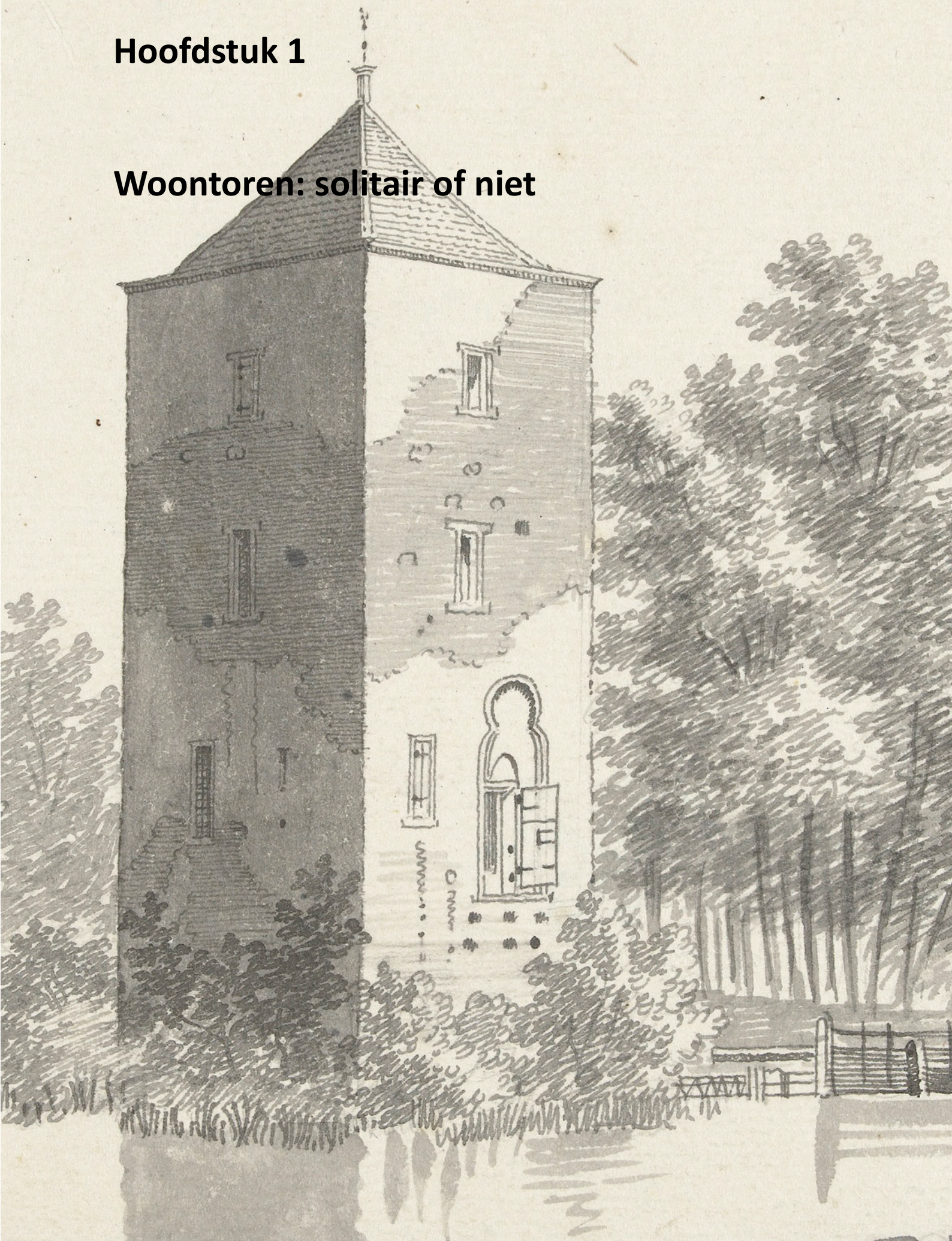
Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Hoofdstuk 1

Woontoren: solitair of niet

Inleiding

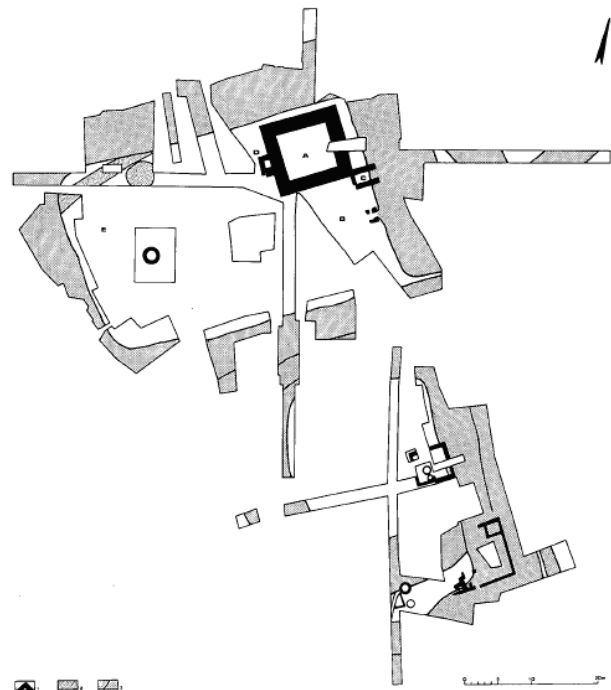
Kastelen bestaan meestal uit een hoofd- en voorburcht. Deze studie richt zich op de hoofdburcht en dan specifiek op de solitaire toren. Onder solitair wordt hier verstaan een hoofdburcht die slechts bestaat uit een toren. Deze toren rijst of direct op uit de gracht of heeft aan de voet een klein talud, of staat op een klein omgracht eiland of een heuvel, waarvan de geringe maat geen andere bebouwing toelaat. Met 'heuvel' wordt hier niet de motte bedoeld, hoewel de grens tussen heuvel en motte soms moeizaam te trekken is. Dit door gebrek aan gegevens over de oorspronkelijke hoogte van een dergelijke heuvel of motte.¹ Bij de toren behoort in de meeste gevallen een voorburcht.

De solitaire toren is als *woontoren* onderdeel van de gangbare kastelentypochronologie, zoals die door Janssen in 1996 is opgesteld² en die in hoofdstuk 2 wordt besproken.

In de praktijk blijkt de scheiding tussen een solitaire toren en een toren als onderdeel van een groter geheel niet zo scherp te trekken. Hier wordt nader ingegaan op het grijze gebied tussen de solitaire toren en de toren als onderdeel van een groter geheel en wordt gedefinieerd wat in deze studie onder een solitaire toren wordt verstaan.

Het overgrote deel van de voor deze studie onderzochte torens staat solitair op een klein eiland waar geen plaats is voor aanbouwen, anders dan bijvoorbeeld een washok zoals bij Vleuten. Volgens Janssen kon de woontoren ook *'onderdeel uitmaken van een groter omgracht terrein, waarop zich ook andere woon- en dienstgebouwen bevonden'*.

Ongetwijfeld doelt hij daarmee op voorbeelden als Polanen (fig. 1). Uit het archeologisch onderzoek van dit kasteel blijkt dat deze toren kort voor 1295 is gebouwd op de hoek van een eiland, waarop later andere bebouwing is verrezen.³ Uit het archeologisch onderzoek blijkt echter ook, dat de toren als solitaire toren is gebouwd. Het is, gelet op de situering van de toren op een hoek van het terrein, denkbaar dat de toren is gebouwd als aanzet tot een groter wellicht vierkant complex. Bouwkundige aanwijzingen daarvoor, bijvoorbeeld een staande tand zoals die bij het hierna te noemen Nederhemert is aangetroffen, zijn bij het archeologisch onderzoek niet aangetroffen. Bovendien is het echter, behalve enkele aanbouwen zoals een zaal, ook nooit tot een veel groter geheel gekomen. Het kasteel is namelijk verwoest vóór de uitbouw tot een groter, vierkant, complex.⁴ Situaties zoals bij Polanen zijn, voor zover bekend, een uitzondering. Een tweede, veel later gedateerd voorbeeld is Rampenbosch te

5. Polanen. Plattegrond van alle gebouwssporen die tijdens de opgravingen zijn aangetroffen. Legenda: 1. muurwerk; 2. prehistorische grondsporen; 3. gracht- en slootvullingen.

Figuur 1 Overzicht van het archeologisch onderzoek van Polanen met het kasteleiland (boven) met daarop de toren. Bron: Bult 1988

¹ Het door prof.dr.s. H.L. Janssen geopperd verschil, waarbij voor de bouw van de motte grond van elders is aangevoerd omdat de hoeveelheid grond die bij het graven van de gracht beschikbaar kwam ontoereikend was, is een goed uitgangspunt. Maar ook daarbij doet zich het probleem voor dat er dan een duidelijk beeld moet zijn van de oorspronkelijke breedte en diepte van de gracht en ook die gegevens ontbreken vaak. Vriendelijke mededeling prof.dr.s. H.L. Janssen.

² Janssen m.m.v. Hermans 1996.

³ Renaud 1942a en Bult 1988.

⁴ Van den Arend, Den Brabander, Bult et al. 1987, 2.

Bergen (NH). Hier is rond 1480 gestart met de bouw van een toren op een groot eiland, waar korte tijd later een zaalbouw tegenaan is gebouwd.⁵

Omdat bij kastelen als Polanen uit de beschikbare gegevens niet duidelijk blijkt dat het om primair solitair bedoelde torens gaat, zijn zij beschouwd als mogelijke woontorens.

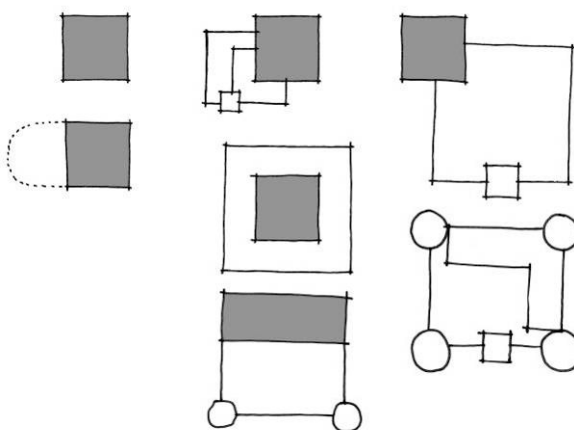
In een enkel geval, zoals bij Hedel (figuur 3, linker kolom, onder) of de vroegste fase van Groesbeek, was de toren, of een deel daarvan, omgeven door een houten palissade (fig. 2). Deze toren beschouw ik nog steeds als solitair, omdat de palissade geen permanent constructief onderdeel uitmaakt van het bouwkundig concept, waarbinnen een permanent functioneel ruimtebeslag is gedacht. De palissade is een tijdelijk element bij de toren. Ik heb daarom een verschil gemaakt tussen een toren met een palissade, die ik beschouw als solitair, en een toren die is omgeven door een weermuur, die ik niet meer als solitair beschouw.

Figuur 2 De eerste fase van kasteel Groesbeek met een vakwerk toren en houten palissade. Bron: Gruben, Mooren en Peters 2009, 193. Bewerking auteur

In een aantal gevallen behoort de toren tot de eerste bouwphase van een kasteel en de ommuring tot een tweede fase. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de kastelen Ter Does, Bokhoven, Hernen en Nederhemert. De vraag is dan: kunnen deze torens tot de solitaire torens gerekend worden? Ik meen van niet, omdat de eerste fase slechts een bouwphase is van een groter concept en de tweede kort op de eerste is gevolgd of zal zijn gevolgd. De bouwers hebben om constructieve redenen eerst de zware toren gebouwd en pas daarna de lichtere ommuring. Hoe goed gefundeerd ook, vaak zal het muurwerk door het grote gewicht na voltooiing toch nog enigszins verzakken, zich zetten.

Het verschil in gewicht tussen toren en muur leidt vrijwel zeker tot ongelijke zetting en dat leidt tot scheurvorming indien toren en muur in één fase zouden zijn gebouwd. Daar komt bij dat in sommige gevallen, daar waar bouwhistorisch onderzoek aan opgaand werk mogelijk was zoals bij Nederhemert, aangetoond is dat de muur al vanaf de bouw was gepland door het aanbrengen van een staande tand, maar niet in één fase met de toren is opgemetseld. Er is dan geen sprake meer van een solitaire toren als primair idee achter de bouw. Bij deze kastelen is de toren ook vrijwel altijd gebouwd op een hoek van het geplande complex of aan de rand van een groter eiland. Bij bovengenoemde voorbeelden gaat het daarom niet om solitaire torens, maar om kastelen die gerekend worden tot de vierkante of ronde burchten. Ook het Oude Loo te Apeldoorn (fig. 3, rechter kolom boven), dat in de eerste fase vermoedelijk bestond uit een toren op de hoek van een ommuurd vierkant terrein met mogelijk nog een poorttoren, kan tot de

Figuur 3 Schematisch overzicht van de solitaire torens (links), de vierkante kastelen (rechts) en de twijfelgevallen daartussen. Niet op schaal.

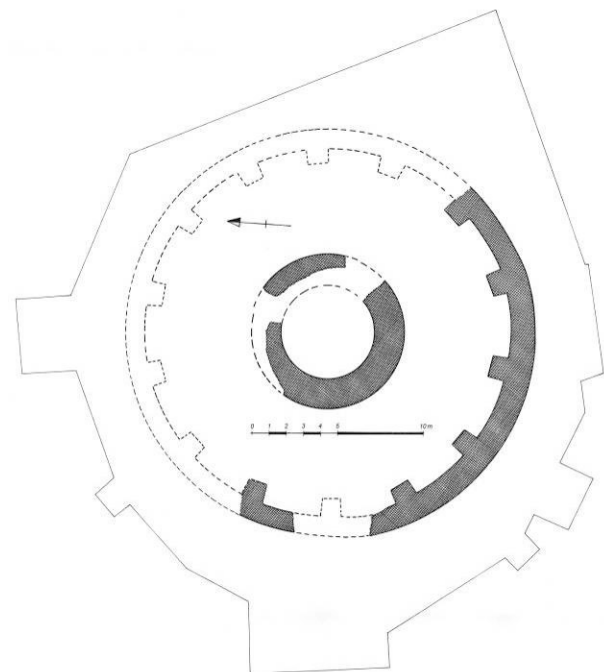
⁵ Alders, Eisma-Donker en Zeiler 1991.

vierkante kastelen gerekend worden.⁶ Onduidelijk is of de Rode Toren te Heteren, die qua plattegrond zeer sterk op het Oude Loo lijkt, ook tot de vierkante kastelen gerekend kan worden. Archeologisch onderzoek aan dit verdwenen kasteel heeft nog niet plaatsgevonden.⁷

Tussen de woontoren en het vierkante kasteel bevindt zich echter een grijs gebied. Hoe zit het bijvoorbeeld met de Middelburg bij Alkmaar? Wanneer we de plattegrond van dit kasteel bekijken dan lijkt het te gaan om een toren met een kleine L-vormige binnenplaats (zie de schematische weergave boven in de middelste kolom van figuur 3). Het kasteel wordt door Janssen in navolging van Renaud gereconstrueerd als *'een grote woontoren, één of twee kleinere torens, een zaal en een kleine ommuurde binnenplaats'*.⁸ Het kasteel meet, de toren uitgezonderd, slechts 17 x 15 meter. Opmerkelijk is de omschrijving 'woontoren' voor de grote toren van de Middelburg. Janssen typeert dit kasteel als een compact zaaltorenkasteel en stelt dat dit type kasteel ten onrechte tot de vierkante kastelen gerekend wordt. Het kasteel laat zich enerzijds moeilijk vergelijken met vierkante kastelen als het Muiderslot, die twee keer zo groot zijn, anderzijds gaat het niet om de grootte, maar om de vorm die de bouwheer in eerste instantie voor ogen stond en dat lijkt de Middelburg in dit geval toch ook, morfologisch gezien, op een vierkant kasteel. Janssen ziet het compacte zaaltorenkasteel als een *'variant van de uitbreiding van een woon- of zaaltoren'*. Als dit letterlijk wordt genomen kan de Middelburg daar dus niet toe gerekend worden, want die is in één fase opgetrokken. Nemen we het niet letterlijk, en Janssen bedoelt het ook zo, dan gaat het om een variant van de woon- of zaaltoren, een volgende fase in de ontwikkeling van de woon- en zaaltoren. Kijken we naar bijvoorbeeld Valckestein (fig. 3 midden onder), een voorbeeld dat Janssen aanhaalt, de Doornenburg of Steenhuizen bij Vlaarding, dan zien we een toren met een kleine binnenplaats. Het kan zijn, maar dat is uit het archeologisch onderzoek niet gebleken, dat er zich bij laatstgenoemde op deze binnenplaats kleine bijgebouwen hebben bevonden, maar in wezen gaat het om torens die zich alleen van de solitaire torens onderscheiden door een, in de eerste fase gerealiseerde aangebouwde ommuurde binnenplaats. En zouden ze in dat geval niet gewoon tot de, weliswaar kleine, vierkante kastelen gerekend kunnen en moeten

Figuur 4 Derde fase van kasteel Groesbeek. Tekening Karel Buijn. Bron: Gruben, Mooren en Peters 2009, 212

Figuur 5 De oudste fase van Geysteren met in contour de huidige kasteelruïne. Tekening F.R.K. 1967. Coll. RCE, inv.nr. 1990-16844

⁶ Helaas is het archeologisch onderzoek dat Renaud heeft verricht nooit gepubliceerd.

⁷ Hermans 1997.

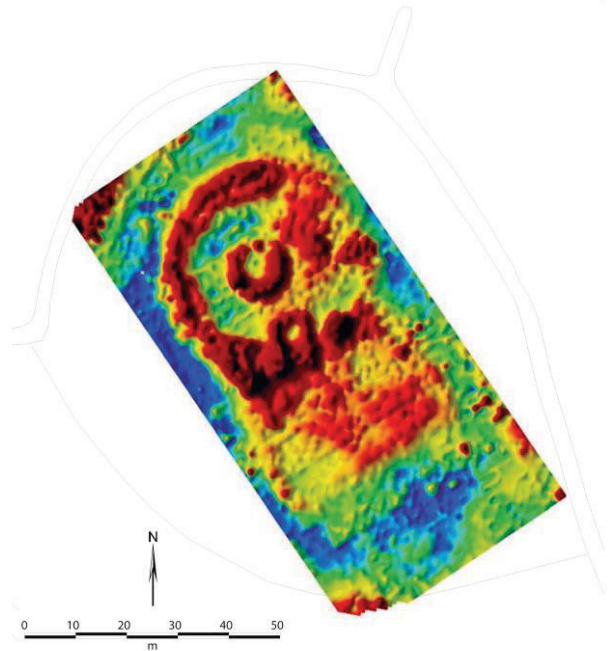
⁸ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 91 en Renaud 1958b, 160-161.

worden? Het verschil zit dan alleen in de financiële draagkracht en eventueel de sociale positie van de opdrachtgever. Of moeten ze toch tot de woontorens gerekend worden? Ik meen van niet, want ze bevatten een stenen weermuur om of tegen de toren aan. Ik volg daarom Janssen in zijn mening dat de hier genoemde voorbeelden inderdaad een ontwikkeling zijn van de woon- of zaaltoren die niet tot de vierkante kastelen of de woontorens gerekend mogen worden.

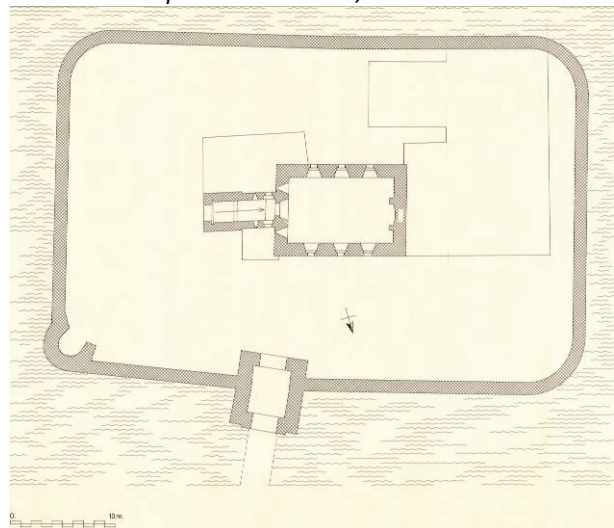
Naast voornoemde voorbeelden waarbij de toren onderdeel uitmaakt van een ommuring zijn er ook kastelen waarbij de toren solitair staat binnen een ommuring. In Duitsland bestaat voor deze kastelen de term 'Turmburg'. Een goed voorbeeld van zo'n 'Turmburg' in Nederland is kasteel Groesbeek, dat in zijn derde en laatste fase (Groesbeek III) bestond uit een vierkante stenen toren met een vierkante stenen ommuring (figuur 3, midden in de middelste kolom, en figuur 4). Dit kasteel kan, zoals hierboven gesteld, niet tot de solitaire torens gerekend worden. De ommuring maakt integraal deel uit van het bouwkundig concept.

Andere voorbeelden zijn de Swormertoren, Geysteren (fig. 5) en Ter Leede bij Leerdam (fig. 6). Bij deze laatste twee gaat het om een ronde toren binnen een ronde ommuring. Deze kastelen zouden gezien hun geringe maat tot de compacte zaaltorenkastelen gerekend kunnen worden. Geysteren wordt door Janssen echter tot de ronde kastelen gerekend⁹ en Ter Leede zou mijns inziens op dezelfde gronden dan ook tot de ronde kastelen gerekend moeten worden. Janssen heeft daarbij de ronde vorm van de ommuring leidend laten zijn bij zijn indeling.¹⁰ Deze redenering volgend had het dan voor de hand gelegen als Janssen Groesbeek III tot de vierkante kastelen gerekend had en in lijn daarmee ook kastelen als de Middelburg.

Hiervoor is al betoogd dat er echter een verschil is tussen de vierkante kastelen en de compacte zaaltorenkastelen. Groesbeek zou mijns inziens daarom tot de categorie van de compacte zaaltorenkastelen gerekend moeten worden: eveneens een ontwikkeling van de woon- of zaaltorens. Bij Groesbeek is deze ontwikkeling, van een solitaire toren met palissade tot een solitaire toren binnen een ommuring, zelfs archeologisch aangetoond.¹¹

Figuur 6 Weerstandsmeting van het kasteel Ter Leede. Bron: Van Kempen en Hom 2005, 20.

Figuur 7 Overzicht van de oudste fase van Haamstede zoals gereconstrueerd op basis van archeologisch onderzoek. Tekening Th. van Straalen 1971, RCE, inv.nr. BT-006743

⁹ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 36, 50.

¹⁰ Vriendelijk mededeling prof.dr. H.L. Janssen.

¹¹ Gruben, Mooren en Peters 2009.

Enigszins vergelijkbaar met de hiervoor genoemde voorbeelden, maar van een heel andere schaal, is Haamstede (fig. 7). Ook dit kasteel bestond uit een toren omringd door een muur, maar hier is het terrein waarop de toren stond vele malen groter, namelijk 50 x 33 meter. Uit het archeologisch onderzoek lijkt op te maken dat toren en ommuring uit dezelfde fase dateren.¹² Ook hier is dus niet sprake van een solitaire toren. Gelet op de schaal van het ommuurde terrein kan hier echter ook niet meer sprake zijn van een compact zaaltorenkasteel.

Verschil in functie

In het voorgaande is de solitaire toren bekeken vanuit bouwkundig perspectief. Gekeken is naar het fysiek solitair staan van de toren. Het verschil tussen solitaire torens en ommuurde torens kan ook vanuit functioneel oogpunt worden bekeken: de solitaire toren bevat alle functies van een kasteel in één gebouw. Bij de ommuurde torens is het defensieve aspect (groten)deels verplaatst naar de ommuring. Bij kastelen als Geysteren heeft de toren vanuit defensief oogpunt vermoedelijk wel zijn hoogte behouden, maar de vraag is of er concessies zijn gedaan aan bijvoorbeeld de muurdikte. Onderzocht is of een ommuring invloed heeft gehad op de muurdikte van torens als Geysteren. Dit bleek niet het geval te zijn, de muurdikte van ommuurde torens is niet geringer dan bij solitaire torens zonder ommuring.

Conclusie

Geconcludeerd kan worden dat de torens met alleen een ommuring niet vergeleken kunnen worden met en gerekend kunnen worden tot de solitaire torens. Functioneel wijken zij af van de solitaire torens. De solitaire torens herbergen alle functies van een kasteel binnen één gebouw en bij ommuurde torens is dat niet meer het geval. Deze zouden in navolging van Janssen gezien kunnen worden als een ontwikkeling in de bouw van woon- en zaaltorens, de compacte zaaltorenkastelen. Solitair in deze studie wil dus zeggen al dan niet direct oprijzend uit de gracht dan wel staand op een klein omgracht eiland of een heuvel zonder bijgebouwen of ommuring.

¹² Van Straalen en Renaud 1971.